

MƏNİM QARABAĞIM VƏ YA QARABAĞ DÜYÜNÜ

Hamlet İsaханlı

Əvvəli jurnalın 402-403-cü (yanvar-fevral 2021-ci il) nömrəsində

Çar dövrü erməni qəzetləri Azərbaycan türkləri haqqında. 19-cu əsr

Maarifçilik və mədəniyyətin inkişafı yolunda fəvqəladə işlər görən bir dəstə Azərbaycan ziyalısının əməyi boşa çıxmadı. Məktəblər şəbəkəsi, ədəbiyyat və qəzet-jurnal işi, musiqi və teatr fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşmə yoluna işıq saçdı, milli zəmin üzərində qurulan mədəniyyətin əsasını möhkəmlətdi. M.F. Axundov`un başladığı, Həsən bəy Zərdabi`nin davam etdirdiyi maarif-mədəniyyət quruculuğu 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin ilk 10-15 ili ərzində böyük vüsət aldı. Sənayenin və şəhər həyatının inkişafı, milli burjuaziyanın xeyriyyəçilik işi mədəni canlanmanın davamlı olmasını təmin etdi. Bu inkişafı iç-içə yaşayan qonşu xalqların ziyalıları və mətbuatı görür və qeyd edirdi, xüsusilə azərbaycanlılarla iç-içə yaşayan ermənilərin mətbuatı Azərbaycan türklərinin həm nöqsanlarını, həm də uğurlarını müşahidə edir, təhlil edir, təbrik edirdi. Bu barədə məlumatlar üçün Kövsər Tarverdiyeva`nın araşdırmasına, onun əsasən 1870-1920-ci illər arasını əhatə edən monoqrafiyasına müraciət edirəm (Kövsər Tarverdiyeva. Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında. "Yazıçı", Bakı, 1985).

Ermənilər qəzet nəşri işində çox fəal idi, Madras, İstanbul, İzmir, Tiflis, Bakı və digər yerlərdə qəzetləri vardı. Erməni qəzetlərində 1872-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayan liberal "Mşak" (İşçi) qəzeti uzunömürlü oldu (1972-1920).

"Mşak" qəzeti xan qızı Natəvan`ın Şuşaya su çəkdirməsi və bununla ermənilər daxil olmaqla bütün şuşalıların su ilə təmin olunduğu barədə xəbər vermişdi: "Mehdiqulu xanın xeyirxah, səxavətli, alicənab, hörmətəlayiq qızı şəhər camaatının bu mühüm işə fikir vermədiyini görüb, öz şəxsi vəsaitindən böyük bir məbləğ ayırıb... şəhərə içməli su gətirməyi qərara alır. Üç ildir ki, yeri qazdıraraq, saxsı trubalar içərisi ilə su çəkdirir... Keçən ilin oktyabr ayında xanın alicənab qızı böyük şadlıq əlaməti olaraq şəhərin Azərbaycan, rus, erməni camaatını dəvət edərək, qoyunlar kəsdirib suyun ətrafında Avropa qaydasında qonaqlıq verdi... Həmin su bir aya şəhərə gətiriləcəkdir. Xan qızı

bu suyu iki hissəyə böləcəkdir: bir hissəsi erməni məhəlləsinə, bir hissəsi isə müsəlman məhəlləsinə veriləcəkdir. Erməni camaatı xan qızının bu xeyirxah əməli sayəsində uzun illər ehtiyacında olduqları su ilə təmin olunacaqlarına sevinirlər”.

“Mşak” qəzeti 1898-ci il dekabrın 7-də Tağıyev teatrında N. Vəzirov`un “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” və “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşa barədə məlumat verir, tənqidi qeydlərlə yanaşı xoş xəbərlər verir: “Salon dolu idi. Əsas tamaşaçılar azərbaycanlılar idi”, “Lojalar arxasında oturan qadınlar da diqqətəlayiq idi”, “Nəhayət qadınların insan kimi cəmiyyət içərisinə çıxmaları, teatra getmək hüququ qazanmaları sevindirici idi. Qonşumuz azərbaycanlıların bu tərəqqisini alqışlayırıq”.

Görkəmli yazıçı və siyasətçi Nəriman Nərimanov`un şəxsiyyəti, əsərləri, maarifçilik fəaliyyəti erməni mətbuatında yüksək qiymətləndirilirdi. “Əvvəlcə türklər çox geridə qalmışdılar. İndi isə onlarda böyük bir hərəkət başlamışdır... Nərimanov 28 yaşlı tərifiəlayiq meyillərə, həvəskar ruha malik bir gəncdir” yazan müəllif – yazıçı, jurnalist və ədəbiyyatşünas Vrtanes Papazyan, Nərimanov`un yaratdığı (1894-cü ildə - H.İ.) kitabxana-qiraət xanadan söhbət açır. “Onun kitabxanası Bakıda erməni kilsəsinin yanında yerləşir. Buraya 25-30 adda rus, erməni, gürcü və türk dillərində qəzetlər alınır”. Müəllif İstanbuldan, Qahirədən, Sofiyadan, Təbrizdən qəzetlər alındığını, həmçinin rusca, türkcə kitabların olduğunu qeyd edir, oxucu fəallığına və sayına təəccübünü gizlətmir: “Getdikcə qəzet oxumaq tələbata çevrildi, hətta seyid və mollalar belə qəzetləri oxumaq üçün evlərinə aparırdılar”. Oxucu sayı barədə: “bunlar o qədər yüksək rəqəmlərdir ki, bəlkə də çox erməni kitabxanalarına nəsim olmurdu. Axırda qəzetlər əldən-ələ keçib cırcında vəziyyətə düşmüşdülər” “Mşak”, “Daraz” kimi erməni məcmuələri də Nərimanovun fəaliyyətini təqdirəlayiq sayırdı: “Türklərə bu saat Nərimanov kimi adam lazımdır... İstər öz xalqlarına və istərsə də bəşəriyyətə xidmət etmək istəyən türk ziyalıları N. Nərimanov`dan nümunə götürməlidirlər (Mşak, 1901, № 15). Nərimanov`un “Nadanlıq”, “Dilin bəlası” və “Bahadır və Sona” əsərləri çox çəkmədən ermənicəyə tərcümə edilmişdi.

Çar dövrü erməni qəzetləri Azərbaycan türkləri haqqında. 20-ci əsr

“Həyat” qəzetində Bakının həyatı, xeyriyyəçiliyin inkişafı üçün həlledici olması və bu işdə ermənilərdən nümunə götürmək barədə dərc olunmuş yazını “Harac” (İrəli) qəzeti ermənicəyə çevirib oxucularına təqdim etmişdi (1906, 26 yanvar. № 9): “...Bakıda olan erməni cəmiyyəti-xeyriyyəsi 40 il əvvəl təşkil olunmuşdur. O zamanlar ermənilər Bakıda çox az idilər, cəmi 10-15 ailə olardı (kursiv mənimdir – H.İ.). Quberniya şəhəri Bakıya köçəndə (1859-cu il Şamaxıda baş verən böyük zəlzələdən sonra Quberniya mərkəzi Şamaxıdan Bakıya köçürülmüşdü – H.İ.) onlarla tacirlər gəldi. Onların inkişaf etmişləri, universitet qurtarmışları bizdən çox idi. Onlar milyonlar sahibi oldular. Bunlardan biri doktor Rustanyan xeyriyyə cəmiyyəti düzəltdi. Elə bir erməni qalmadı ki, ora maddi kömək eləməsin. Erməninin inkişaf etmək cəhdini sübut üçün bir misal kifayətdir. O zaman Bakıda üç qarabağlı erməni var idi. Onlar su satmaqla məşğul idilər. Sonradan onlardan ikisi milyonçu oldu. Su satan Karapet iclasın açılmasını eşidərkən eşşəyini qapıya bağlayıb içəri girdi. Çətinliklə adamları yara-yara iclasın sədrinə təqdim olunub dedi: mənim uşağım yoxdur, erməni uşağının oxuması üçün iki-üç illik qazancımı verirəm. Onlar mənim balalarımıdır... Karapet su satmaq sənətilə də öldü, amma öz xalqına kömək etməkdən geri qaldı”.

* * *

“Mşak” qəzeti Şuşa şəhərində Azərbaycan türklərinin maarifdə əldə etdikləri inanılmaz uğurlardan söhbət açır, onlardan ibrət götürməyə dəvət edir (“Şuşadan”. 1908, 15 yanvar, № 20): “Türk məktəblərinə girirsən, adam gözlərinə inana bilmir. Məgər bunlar iki il bundan qabaq bizim gördüyümüz türk qardaşların, bizim qonşularımızın məktəbləri deyilmi? Budur, oxuyub püxtələşmiş türk müəllimlərinin rəhbərliyi ilə 40-60-a qədər bir formada geyinmiş körpələr skamyalarda oturub rus dili və ana dili dərsi keçirlər... Sən həmvətənli türklərin gənc nəslinin, gələcək vətəndaşlarının təhsilini görüb sevinirsən”.

Bakı “Qordz” qəzeti türklərin kitabxana işində daha irəlində olduğu barədə yazırdı (1908, 30 dekabr, № 91): Qonşumuz türklərin iki kitabxana və bir qıraətxanaları olması etibarilə bu sahədə bizdən qabaqcıl olduqlarını sevinc hissi ilə qeyd edirik. Bu cəhətdən ermənilər çox laqeyddirlər... İndi kitabxanaların olmaması bir tərəfə qalsın, bu haqda heç fikirləşən də yoxdur”.

Tiflis “Surhandağ” qəzeti 20 il ərzində Bakı və Azərbaycan türklərinin təəccüblü dərəcədə böyük və sürətli inkişafından danışır, o yazının müəyyən məqamlarından yan keçmək olmur (1909, 5 dekabr, № 24): “Bakının mənə bağışladığı ciddi təəssüratı, hisslərimi, qeydlərimi yazılı bildirməkdən çəkinə bilmədim... 20 il bundan əvvəl bütün məşhur həkimlər, mühəndislər, texniklər, hüquqşünaslar, arxitektorlar erməni idi. Neft aləminin bütün işlərinə bunlar rəhbərlik edib yol göstərirdilər... İndi əsas rolu yəhudilər oynayır... Öz mədənilikləri ilə lovğalanan ermənilər nəinki yəhudi ziyalıları ilə yarışa bilmirlər, bəlkə onların yerlərini türk ziyalılarına veriblər. Türk camaatının ayılması, elmi, mədəniyyəti açıq ağışla qarşılamaı sevindirici haldır... Bu gün türklər öz zavodları ilə meydana çıxa bildilər...Türklər Bakıda yalnız bez fabriki deyil, dəmir və sair zavodlar da tikdilər. Onların dəmir sap, bundan düzəldilən mıx və çuğun istehsal edən zavodları da var. Hər cür kiçik satış bazarında üstün rol oynayrlar. Manufaktura, yeyinti, içki, hər cür satışları mənimsədikdən sonra kitab dükənləri, cildxana, kağız dükənləri, hətta dəllək dükənləri də tədricən türklərin əlinə keçibdir... Onlar gündəlik, həftəlik qəzetlər də təsis ediblər. Poçtalyonların onları necə geniş miqyasda yaydıqlarına ancaq qibtə edilə bilər... *Yatmış türklər üçün qıraət sevimli məşğələ olmuşdur. 20 il əvvəl meyxanaların, mehmanxanaların və ictimai evlərin yağlı müştəriləri olan Bakı türkləri, bu gün tamamilə ayıq işə başlamışlar. Yenidən doğulmaq arzusu onların şüurunda elə yayılmışdır ki, tezliklə türklər bizim mədəni qabiliyyətləri ilə lovğalananlarımızı nəhəng addımlarla ötəcəklər...*” (kursivlər mənimdir – H.İ.)

Azərbaycanlılar avropasayağı maarif və ictimai-siyasi həyata qonşuları erməni və gürcülərdən bir qədər gec qoşulsalar da, 20-ci əsrin əvvəllərində çox gücləndilər.

Çar dövrü erməni qəzetlərində Ü. Hacıbəyovun opera və operettaları

Tiflisdə ermənicə nəşr olunan “Surhandağ” (“Qasid”) qəzetində (1909, 6 dekabr, № 39) “Azərbaycanca opera” adlı yazıda 1909-cu il noyabrın 30-da Bakıda Üzeyir Hacıbəyovun *Şeyx Sənan* operasının tamaşaya qoyulması, teatrın müxtəlif təbəqədən olan insanlarla, o cümlədən “alovlu Azərbaycan gəncləri ilə” dolu olması xəbəri verilir, “Bakının azərbaycanlı ziyalıları yorulmaq bilmədən işə başlamışlar. Onların bu işləri ictimaiyyətə qibtə ediləcək bir gələcək vəd edir” (kursiv mənimdir – H.İ.). Atrpet adlı bu müəllif əsərin opera tələblərinə cavab vermədiyini, “şərq havalarını qərb havaları ilə qatıb qarışdırdığını” iddia etməklə yanaşı onun cəlbədicisi, xoşagələndiyini deyir. O, hörmət doğuracaq həssaslıqla Azərbaycanın çox inkişaf etdiyini, bəlkə intibah dövrünə qədəm qoyduğunu yazır: “Gündəlik qəzetlər, yumoristik, elmi məcmuələr, dramatik, musiqi, incəsənət,

ədəbi klublar... bütün bunlar oyun deyil, bəlkə intibahın başlanğıcıdır, Muxtarov kimi bir neft istehsalçısı gündəlik qəzet saxlamaq üçün 75 min manat xərcləyir və neçə-neçə Muxtarovlar xalqın intibahının sürətlənməsi üçün öz pul kisələrinin ağzını açıblar". Ümumilikdə müəllif azərbaycanlıların bu sahədəki fəaliyyətini ermənilərin fəaliyyətindən üstün qiymətləndirirdi. Atrpet`in son akkordu da maraqlıdır: "Bütün bunlardan sonra Bakı türkləri bu başlanğıc işinə elə rəğbətlə yanaşdılar ki, onun onda bir hissəsinə ermənilərin tam hüquqla Avropa kompozitorları sırasına salına biləcək Qara Mirzə`lərini və Çuxacıyan`larını layiq görməmişlər".

Qeyd. Üzeyir bəyin xüsusi Avropa musiqi məktəbində təhsil almadığını deyən opponentləri və bəzi həmkarları ona Avropa musiqi texnikasını tam bilmədiyini irad tuturdular. Onlar, zənnimcə, bir şeyi unudurdular – Üzeyir bəy misilsiz dahi idi, Avropa texnikasını, necə deyərlər, göydə tuturdu və onu şərq musiqisinə tətbiq edərkən şərq musiqisini korlamır, əksinə, ona yeni kolorit verirdi.

Qeyd. Kristapor Kara Murza (1853-1902) Kırmda anadan olmuş və yaradıcı həyatı Tiflisdə keçən bəstəkardır. Əsasən erməni mahnıları əsasında xor qrupları yaratması ilə tanınmışdır. İstanbullu Tiqran Çuxacıyan (Türkiyədə: Dikran Çuhacıyan, 1837-1898) isə Türkiyə və erməni musiqi tarixində mühüm yer tutan bəstəkardır. Avropa musiqi texnikasından istifadə edən ilk şərqli sayılır. Ən populyar əsəri *Leblebici Horhor Ağa* operettası olmuşdur (1875); onun əsasında 1934-cü ildə Türkiyədə film çəkilib. *Arifin hilesi* (operetta, 1874), *Zemire* (opera, 1890) və ilk erməni operası sayılan *2-ci Arşak* (1873) kimi əsərlərin müəllifidir.

* * *

1914-cü ildə Ü. Hacıbəyovun "Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" operettaları erməni dilinə tərcümə olunub Tiflis, İrəvan və Bakıda tamaşaya qoyulmuşdu. Bu əsərlər əməlli-başlı müzakirə mövzusunə çevrildilər; onlar barədə mübahisəli və qərəzli rəylər (həmçinin, azərbaycanlılar tərəfindən) yazılsa da, həzz alıb tutarlı tərif yazanlar az deyildi. Tanınmış erməni aktyoru Adam Vruyr (1863-1924) *Horizon* qəzetində dərc olunmuş mənfə rəyə cavab vermişdi (1915, 20 dekabr, № 286): "Arşın mal alan, O olmasın, bu olsun operalarının xalqımız arasında tapdığı müvəffəqiyyət həqiqətən diqqətəşayan bir hadisə hesab edilməlidir... Xalq təsvirə gəlməyən həvəslə qəlbə zövq verən musiqiyə və qonşu xalqın gülməli adətlərinə doğru meyl göstərir... *Haqlı olaraq bu əsərlər erməni operettasının gələcək işinin əsasını qoyur (kursiv mənimdir – H.İ.)... Pyeslərin əyləncəliliyinin ən böyük sirri də musiqisindədir*".

Qeyd. Üzeyir bəy öz içimizdə "Arşın mal alan"ı heçə sayanlara qısa və məntiqli cavab verir (1924): "Burasını dəxi qeyd etməyə məcburam ki, türk opera və operettalarından "Arşın mal alan" hər yerdə rəğbət qazanıb, dildən dilə tərcümə edilib, Gürcüstanda, Ermənistanda yüzlərcə dəfə oynandıqdan sonra Rusiyanı, Türkiyəni, İrani, Fransanı, Amerikanı, İspaniyanı, İtaliyanı və Misiri dolaşmış, Azərbaycan teatr və musiqisini hər bir yerdə nümayiş etdirdiyi bir zamanda vətəndaş Samit`in (maarif nazirinin müavini Tağı Şahbazi`nin təxəllüslərindən biri – H.İ.) bu əsərin səhnədən qaldırılmasını və qadağan edilməsini tələb etməsinə heç bir mənə verməyirik."

Arşın mal alan 1915-1916-cı illərdə gürcü və rus dillərinə də tərcümə olunmuş və tamaşaya qoyulmuşdu. Tiflisli erməni aktyor Setrak Maqalyan Əsgər rolunu dörd dildə - Azərbaycan, erməni, gürcü və rus dillərində oynamışdı. Əsərin ermənicəyə ilk tərcüməsi də S. Maqalyan`a məxsusdur. Erməni aktyor truppasının ifasında *Arşın mal alan* müxtəlif ölkələrdə - ABŞ-ın əksər böyük şəhərlərində, Hindistanda, Yaxın Şərqdə və Rusiyada dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur (1915-1921-ci illər arasında 800 dəfə; burda səhv, artıq sifir yoxdur - səkkiz yüz dəfə!). Erməni "Arev" ("Günəş") qəzeti *Arşın mal alan`ın* Bakıda erməni dilində 40-cü dəfə tamaşaya qoyulmasını və Şekspir`in

tamaşalarından çox bu tamaşaya getmələrini erməni tamaşaçılarının zövqünün kasıblığı kimi qiymətləndirmiş, tamaşada oynayan erməni aktyorları təhqir etmişdi. Yenə də A. Vruyr cavab yazmış və tamaşaçıların nə üçün *Arşın mal alan*-ı üstün tutma səbəbini göstərmişdi (“Arev”, 6 fevral, № 27): “Yeni Amerika açmağa ehtiyac yoxdur...O günahsız *Arşın mal alan* da ictimaiyyət öz qəlbinə yaxın, onun başa düşdüyü, ona çatan, əziz musiqi ahəngli havalar tapır və zövqlə ona qulaq asır. Bəlkə də əsərin çox nöqsanları var. *Qoy bizim yazıçılar ondan yaxşısını yarada bilsinlər (kursiv mənimdir – H.İ.)*. İctimaiyyət məmnuniyyətlə qulaq asacaq. O, sözsüz demək olar ki, mahnı və musiqinin həsrətini çəkir”.

Tədqiqatçılar S. Maqalyan-ın və operettanı satmaqla məşğul olan digər şəxslərin müəllif hüquqlarını pozduğunu, *Arşın mal alan*-ın tamaşa afişalarının çoxunda (məsələn, ABŞ-da) Üzeyir Hacıbəyovun adının yazılmadığını irəli sürmüşlər

Musiqidə plaqiat məsələsinə Üzeyir bəy də toxunmuşdu (1924): “Azərbaycanda özlərindən əsər yaradan bir çox Avropa musiqişünaslarından başqa, bir neçə Şərq musiqişünasları vardır. Bu musiqişünaslardan Avropada təhsil görmüş və Bakıda xormeyster olan Anton Mailyan’dır ki, bir neçə kiçik nəğmələri vardır. Bununla fəxr etmək kafi deyilmiş kimi başqalarının əsərlərini də xorda oxudaraq öz musiqisi adlandırır. Bu nəğmələrdən biri “Şah İsmayıl” operasından “haydı qızlar!” nəğməsidir ki, müsəmirə vaxtı proqramda öz musiqisi olduğunu göstərir. Bundan əlavə “Ay yoldaşlar!” nəğməsini notaya alaraq öz musiqisi hesab edir...”

Üzeyir bəy öz opera və operettalarının ermənilər arasında populyarlığından, sözsüz ki, həzz alır və bunu felyetonlaşdırır; bu felyetondan bir parça:

“Yazıq ermənilər! Yenə yazıq ermənilər! Axı sizə kim qarğış etmişdi? Kimin ahü nəvası sizi tutdu? Kim sizə dua elədi ki, axırda siz də mübtəla oldunuz?”

-Nəyə?

-Operaya, operettaya!

Yazıq ermənilər! Yenə yazıq ermənilər! Aya siz görmədinizmi ki, necə bu opera müsəlman millətinin evini yıxdı? Aya siz özünüz görmürsünüzümü, eşitmirsinizmi ki, Qafqaz müsəlmanları bu opera meydana çıxandan bəri necə xarab olublar?”

Üzeyir bəy “Əsli və Kərəm”, “O olmasın, bu olsun”, “Leyli və Məcnun” və “Arşın mal alan” kimi məşhur opera və operettalarının Azərbaycanda necə populyar olduğunu, tacirlərin, bəylərin, qoçuların, arvadların zövqünü, həyatını necə dəyişdirdiyini yazır. Və davam edir:

“Yazıq ermənilər! Yenə yazıq ermənilər! Bəs siz ki, bizdən ağıllı idiniz! Məgər siz bilmirsinizmi ki, opera pis şeydir, musiqi ziyandır! A yazıq ermənilər, nə üçün özünüzü bəlaya salıb “Arşın mal alan”ı, “Məşədi İbad”ı öz dilinizə çevirdiniz, a bədbəxtlər?!” ...

Erməni əsilli sənətkarlar və Azərbaycan. 18-19-cu əsrlər

Azərbaycan türkcəsi Qafqazda ən çox danışılan və üstəlik, şeir və musiqi dili idi. Yüzlərlə erməni aşığı türkcə yazıb-oxuyurdu. Azərbaycan musiqisini, o cümlədən, muğam və xalq mahnılarını, aşiq sənətini ermənilər də çox sevmiş, heyranlıqla dinləmiş, özləri də oxumuş və yazmışlar. Erməni və gürcü məclislərində azərbaycanlı xanəndələrin oxuduqları yaxşı məlumdur; 18-19-cu əsrlərə aid misallar kifayət qədərdir.

Tiflisdə doğulan erməni əsilli şair Sayat-Nova (1712-1795) şeirlərini üç dildə – ermənicə, gürcücə və Azərbaycan türkcəsində yazmışdır. 200-dən artıq şeirləri qalmışdır, onların yarısından çoxu türkcədir. Sayat-Nova bəzi şeirlərində hətta dörd dildən – türk, fars, erməni və gürcü dillərindən istifadə

etmişdir. Onun Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümələri də mövcuddur – məsələn, “Ağlaram” rədifli qoşma; o, üstəlik, türkcə yazdığı bəzi öz şeirlərini də ermənicəyə tərcümə etmişdir.

Sayat-Nova`nın türkcə aşiq və xalq ədəbiyyatı məharətini göstərən maraqlı bir rəvayət mövcuddur (В.С. Налбандян. Певец человека и любви. Л., 1982, с.7, 8, 25):

Yad bir aşiq rastlaşdığı və tanımadığı Sayat-Nova`dan soruşur: Aşiq Sayat-Nova`nı tanıyırsanmı? Sayat-Nova cavab verir: bilmənəm, görmənəm, tanmənəm. Bu cavabdakı ikili mənanı duymayan yad aşiq “sənə inanmıram, axı onu hamı tanıyır, tərifləyir” deyir. Sayat-Nova bu dəfə “inanmənəm” deyir. Nəhayət, Sayat-Nova`nın sözlərindəki ikili mənanı anlayın aşiq utanıb gedir. Sayat-Nova`nın ilk cavabı: “bil, mənəm”, “gör, mənəm”, “tanı mənəm”, son sözü isə “inan, mənəm” kimi qəbul edilə bilərdi.

Sayat-Nova`dan üç kiçik parça:

Birisi diyər: Sayat- Nova haradan?
 Birisi Hind diyər, biri Həmədan.
 Vətənim Tiplizdir, səmti-Gürcüstan
 Anam Havlabarlı, atam Hələblü.

.....
 Yalanı gerçəyə qatmağa gəlmiş
 Soğulcan ilana çatmağa gəlmiş
 Qarğa bülbül kimi ötməyə gəlmiş
 Qəfəsə də enmək istər. Enərmə?
 Enməz, əfəndim, ey!

.....
 Bağda gülsən, dağda lala
 Görən çəkər dərdü bala
 Sayat-Nova diyer valla
 Nazlı yarın dustağiyam.

* * *

Xaçatur Abovyan (1805-1848) türk (Azərbaycan) dilinin şirinliyi, poetikliyi və melodikliyi, qramatik xüsusiyyətləri, bayatı və aşiq musiqisi kimi ermənilərin çox sevdiyi şeir və musiqi məclisləri barədə yazmışdı. Onun fikrincə, “yeni erməni dilinin yarısı türk və fars sözlərindən ibarətdir (Раны Армении. Иреван, 1939). O, ermənilərin türkcə mahnı, nağıl yaratdıqlarını deyirdi. X. Abovyan Azərbaycan və kürd xalq şeir və mahnılarını toplamışdı; onların ən azı bir qismini nəşr olunmaq üçün Mirzə Şəfinin almaniyalı tələbəsi və dostu F. Bodenstedt`ə vermişdi.

Abovyan əsərlərində çoxsaylı Azərbaycan sözləri, o cümlədən atalar sözləri işlədirdi. *Türk qızı* hekayəsində müəllif öz qəhrəmanının dililə “etiqađımız bir olmasa da, ürəklərimiz ki, birdir” deyir. Abovyan`ın və 19-cu əsr, qismən də 20-ci əsr erməni yazıçılarının əsərlərindəki surətlər xalis erməni adlarından çox müsəlman adı daşıyırlar. Cəfər Cabbarlı və digər Azərbaycan yazıçılarının erməni obrazları da əsasən müsəlman, xüsusi halda Azərbaycan adları daşıyırlar. Bu, əlbəttə, yazıcının təxəyyülü, istəyi deyildi, gerçək həyatı əks etdirirdi.

Qeyd. Erməni adlarının çoxu türk və fars adlarından götürülürdü. Çağdaş zamanımızda bu meyl azalıb. Amma, erməni soyadlarında bu meylin açıq-aşkar izləri qalib.

Qeyd. Azərbaycan adlarında islam təsiri altında ərəb adları və farslarla qonşuluq və mədəni təsir nəticəsində ərəb-fars adları üstünlük təşkil edib. Çağdaş zamanımızda türk əsilli adların xüsusi çəkisi çox artsa da, keçmişdən gələn adların çoxu davam etmədədir.

Abovyan müsəlmanların, türk və ləzgilərin uşaqlara ödənişsiz təhsil vermələrini, məktəblərin geniş yayılmasını, bu işdə məscidlərin rolu, o məktəblərdə müxtəlif dillərin (*yəqin ki, ərəb, fars, türk dillərinin* - H.İ.) tədrisi məsələlərini təqdir edir, özünün bunu bacarmadığını, ödənişsiz müəllimlik edə bilmədiyini deyir: “Nə qədər ki, mənə pul vermirlər, mən də heç kimə kitab vermərəm və uşaqları da öyrətmirəm. Amma ləzgilər və türk mollaları belə etmirlər: onlar öz xalqlarının övladlarına pulsuz dərs deyirlər, lakin bununla belə, tanrı onların qismətini göndərir. Yəni, o bizi aclığa məruz qoyacaq? Sarayda, hər məscidin nəzdində, hələ kəndlərdə də mütləq məktəb, hətta böyük məktəb var və orada iki-üç dil öyrədirlər. Bizim kilsələrin həyətlərində isə hətta hacıləylək də yuva qurmur. Belədə, xalqın ürəyi get-gedə soyumazmı?”

Xaçatur Abovyan`ın “Ermənistanın yaraları” (Verk Hayastani) əsərində Qarabağ xanları, bəylər və onların erməni əhalisi ilə münasibəti mühüm yer tutur. Onun fikrincə, Əliqulu xan (?) ermənilərə yaxşı baxırdı, “Deyirlər ki, xanlar arasında ondan yaxşı xan olmayıb”. Sonra Sərdar Hüseyn xan barədə söhbət açır, “Güman ki, Yerevanda heç vaxt bu sərdar kimi xeyirxah, vicdanlı, xalqın kədərinə bu qədər həssas, adamların rifahı üçün bu qədər qayğıkeş insan görməyiblər”, Hüseyn xanın qardaşı Həsən xanı isə pisləyir, “əsl vəhşidir”, onun zalım olduğunu deyir.

Qeyd. Yeni dövrdə kitaba qeyd yazan şəxs Abovyan`a qarşı çıxır və Hüseyn xan “erməniləri sıxışdırırdı” deyir.

Abovyan`ın kimdənsə eşitdiyi bəzi ağlasığmaz dəhşətli hadisəni heç bir təhlil-tənqiddə məruz qoymadan, çılpaqlığı ilə yazıya daxil etməsi təəssüf doğurmaya bilməz: “Mənim zavallı dilim? Kim orada olub onlardan soruşun. Onlar qanıçən farsların anaların qarını yararaq, oradan körpəni necə çıxarıb onu tikə-tikə necə doğradıqlarını – əvvəlcə, ayaqlarını, sonra qollarını kəsdiklərini, sonra isə nizə və ya qılıncın ucuna taxaraq, onun fəryad etməsindən və qıvrılmasından necə həzz aldıklarını məndən min dəfə daha yaxşı danışarlar”.

Bu, azərbaycanlı elm adamı Saleh bəy`i haldan çıxarır, oxuculardan üzr istəyib onun sözlərini gətirirəm: “Ey insanlar! Eşidirsinizmi? Ana bətnindən çıxarılan, ayaqları və əlləri kəsilmiş, bir tikə bədəni isə nizə və ya qılıncın ucuna taxılmış uşaq. Bə bu bir tikə ət uzun-uzadı “çığırır”? Tutaq ki, uzun-uzadı “çığıra” bilərdi. Lakin, ayaqları, qolları olmayan bu balaca bədənin “qıvrıldığını” iddia edərkən bu Xaçatur insanları nə sayır? Ayaqları, əlləri yoxdursa, bədəni nizəyə keçirilibsə, o, necə “qıvrılır”!?” (Салех бек. Армянство. Баку, “ЕЛМ”, 1994, с.294).

* * *

Erməni əsilli, qarabağlı Mirzəcan Mədətov (Madatov, 1797-1851) rus ordusu polkovniki idi, ədəbiyyatda isə aşıq şeirləri yazan Azərbaycan şairi kimi tanınır; Aşıq Pəri (?1811-?) ilə deyişmə və məktublaşmaları olub. Digər erməni əsilli tarixçi və ədəbiyyatçı Mirzə Yusif Nersesov və ya Mirzə Yusif Qarabaği (1798-1864) 1855-ci ildə farsca yazıb tamamladığı “Tarixi-Safi” adlı çox maraqlı “Qarabağnamə”sinə görə tanınır. “Artıq təriflərdən və yalan xəbərlərdən təmiz və saf bir tarix yazmaq qərarına gəldim” deyən Mirzə Yusif nəzərdən keçirdiyi kitablar barədə “həqiqətin saxtalaşdırıldığını gördüm” fikrini vurğulayır. Mirzə Yusif ə görə qədim zamanlardan bəri (səlcuq, monqol, türkmən zamanından bəri) Qarabağ daxil olmaqla geniş əraziləri Gəncə xanları və

bəylərbəyiləri idarə etmişlər. Nadir şah qədər “Gəncədə Qacar Ziyadoğlu xanları hökmranlıq edir və Qarabağın da ixtiyarı onların əlində idi”. Müəllif Şuşanın Pənah xan tərəfindən necə qurulması, həmçinin, incə şəkildə Pənah xanın beş erməni məliyi idarə etməsi barədə də yazır; “Xəmsə mülklərini sakitləşdirdi və tərəddüd edənlərə də lazımı tənbeh etdi”.

Mirzə Yusif 1856-cı ildə Teymurxan-Şurada (Buynaksk, Dağıstan) M.P. Vaqif və digər Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən ibarət *Məcmueyi-Vaqif və müasirani-digər* adlı kitab dərc etdirdi. Kitabın canı Vaqifin 70-ə yaxın şeirlərindən ibarətdir; bu, Vaqif şeirlərinin ilk nəşri idi. Sağ ol, Mirzə Yusif!

Liberal, modernist və anti-klerikal görüşlü görkəmli erməni şair və yazıçısı Mikail Nalbandyan`a görə (1829-1866) türk və ermənilər həyat tərzini və xarakter cəhətdən bir-birinə çox bənzəyirlər: «Bu gün türklə erməninin bir diyarda yaşadıklarını demək olar. Bu xalqlar eyni təbiətin əhatəsindədir. Hər iki xalq şərqli asiyalılardır. Onların xarakterləri, ünsiyyət təzləri oxşardır...» (Полное Собрание Сочинений, 3, Иран, 1940, с. 183-184). O, erməni dilində çoxişlənən, vətəndaşlıq qazanmış türk sözlərinin süni erməni kəlmələri ilə əvəz edilməsini doğru saymırdı.

Erməni əsilli sənətkarlar və Azərbaycan. 20-ci əsr

Tiflisli Saşa (Aleksandr) Oqanezaşvili`nin (1889-1932) atası erməni, anası gürcü idi. Müəllimi şuşalı Oqanez olub; Oqanez`in gürcüləşmiş şəklini Saşa öz soyadı olaraq qəbul edib. S. Oqanezaşvili ustad kamançaçı, bəstəkar, musiqişünas və dirijor olmuşdur. 1905-ci ildən Cabbar Qaryağdıoğlu və Qurban Pirimovla birlikdə uzunömürlü üçlük şəklində çalışmış, digər azərbaycanlı xanəndələri də müşayiət etmiş, Qafqaz, Orta Asiya, Rusiya və İranda çıxış etmiş, Azərbaycan muğamları və xalq mahnılarının Avropada qramofon vallarına yazılmasında kamançaçı kimi iştirak etmişdir. S. Oqanezaşvili “Fərhad və Şirin” operasını yazmışdır – deyilənə görə, Cabbar Qaryağdıoğlu`nun köməyilə; libretto Nizami`nin “Xosrov və Şirin” poeması əsasında Mirzə Cəlal Yusifzadə tərəfindən yazılmışdır. 1911-ci ildə Bakıda qoyulan tamaşada Fərhad rolunu Cabbar Qaryağdıoğlu, Xosrov rolunu isə Məcid Behbudov ifa etmişdi. S. Oqanezaşvili “mən musiqi sahəsində beynəlmiləliyəm, mənə Azərbaycan, gürcü və erməni musiqisi eyni dərəcədə əzizdir, onlar bir-birilə qohumdur, bir tayfadır” deyirdi.

Bəstəkar Anuşavan Ter-Gevondyan (1877-1961) 1934-38-ci illərdə Bakıda Dövlət Konservatoriyasının rektoru olmuş, bu müddətdə inzibati işlərlə yanaşı, simfonik orkestr üçün *Rast* rapsodiyası (1935) və Cəfər Cabbarlının uyğun pyesi əsasında *Od gəlini* baletini yazmışdır (1935); balet tamaşaya qoyulmamışdır. 1939-cu ildə Bakıda, Opera və Balet Teatrında erməni bəstəkar A. Mailyan`ın Azərbaycan və erməni xalqlarının dostluğu və birgə mübarizəsinə həsr olunmuş *Səfa* operası tamaşaya qoyuldu. Libretto üzərində azərbaycanlı müəlliflər qrupu işləmişdi. 1942-ci ildə isə Yerevanda Ü. Hacıbəyovun *Koroğlu* operası tamaşaya qoyuldu (deyilənə görə, Koroğlu rolunu sonralar Azərbaycan SSR Xalq artisti adı almış Avak Petrosyan çox gözəl ifa etmişdi).

Erməni yazıçı və teatr xadimi Arşavir Darbni Cəfər Cabbarlı`nın erməni oxucuları arasında populyarlığını və erməni-azərbaycanlı teatr əməkdaşlığını xatırlayır (1960): “O zaman Azərbaycan Dövlət Dram teatri kollektivi ilə Erməni Dövlət Dram Teatri kollektivi bir binada (*Bakıda* – H.İ.) doğma qardaş kimi işləyib yaradırdılar... Cəfər Cabbarlı isə bu birləşmiş teatrın dramaturqu idi... Mən, Erməni Dövlət Dram Teatrında “Sevil” pyesinin tamaşaya qoyulduğu günü heç vaxt unutmayacam...Tamaşa salonunda bütün cərgələrdə həm erməni, həm azərbaycanlı, həm də ruslar yan-yanə əyləşmişdilər. Onlar eyni həyəcanla pyesə tamaşa edirdilər. Mən Sevil adını daşıyan çox erməni qızı tanıyıram. Bu, əlbəttə, Cəfər Cabbarlının əsərindən gəlir... Cəfər Cabbarlının qəhrəmanlarının Yerevanda Sundukyan adına teatrda görünməsi çox fərəhli və həyəcanlı idi...”

Teatrın tamaşa salonunda azərbaycanlılarla ermənilərin yan-yana əyləşdiklərini görəndə, o zaman Bakıda həmin əsərlərə ermənilərlə azərbaycanlıların eyni məhəbbətlə cərgə-cərgə əyləşib baxdıqları yadıma düşdü" (Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1969, s. 167-169).

* * *

Dağlıq Qarabağ ermənilərindən Andrey Babayev (1923-1964) Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirmiş, 1950-ci ilə qədər Bakıda, sonra Moskvada yaşamışdır. Çox sevilən "Nazəndə sevgilim", "Pıçıl daşın ləpələrlə", "Bakılı qız", "Kimlər gəldi, kimlər getdi", rusca Rəşid Behbudovun ifasında populyarlaşan "Любимые глаза" ("Только у любимой... могут быть такие... необыкновенные глаза"...), "Я встретил девушку" kimi mahnıların, həmçinin Fikrit Əmirovla birlikdə yazılmış fortepiano və xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsertin müəllifidir.

Erməni əsilli tanınmış kino-rejissor Sergey Paracanov (1924-1990) Lermontov'un Azərbaycan dastanı Aşıq Qərib əsasında yazdığı hekayəni ssenari üçün əsas götürüb *Aşıq Qərib* filmi çəkdi (1988); musiqisini Azərbaycan bəstəkarı Cavanşir Quliyev yazdı. Paracanov Sayat-Nova haqqında "Nar rəngi" (The Color of Pomegranates/Цвет граната) adlı film çəkmişdi (1969).

Azərbaycan sənətkarları Ermənistanda, ermənilər Azərbaycanda yaşamış, yaratmış, fəaliyyət göstərmiş, fəxri adlara layiq görülmüşlər. Rəşid Behbudov (1915-1989) on il ətrafında (1934-44-cü illərdə) Yerevan Dövlət Caz Orkestrinin solisti olmuş və eyni zamanda Ermənistan Dövlət Opera və Balet Teatrında oxumuşdur. O, Ermənistanı Sovet İttifaqının müxtəlif yerlərində və İranda təmsil etmişdir. Sürəyya Qacar, Niyazi və Zeynəb Xanlarova Ermənistan SSR Xalq artisti, Aleksandr Şirvanzadə Azərbaycan SSR xalq yazıçısı, tanınmış aktyor Vaqram Papazyan (*Qız qalası* filmində Səməd xan rolunda çəkilmişdi – 1923-1924), bəstəkar Aram Xaçaturyan və daha 14 erməni əsilli sənət adamı isə Azərbaycan SSR xalq artisti adı almışlar.

Məşhur azərbaycanlı müğənni, Sovet estrada ulduzu Müslüm Maqomayev və erməni əsilli bəstəkar Arno Babacanyan'ın yaradıcı əməkdaşlığı yaxşı məlumdur. Maqomayev Babacanyan'ın bəstələdiyi 36 kompozisiyanı ifa etmişdir. Arno Müslümü öz *mahnılarının ən yaxşı ifaçısı, hətta həmmüəllifi* adlandırmışdı. Sonra onların münasibəti pozuldu. Mətbuatda Babacanyan *mahnılarını ifa edən müğənnilərdən sizə ən yaxın olanları kimlərdir* sualına Kobzondan başlamış, naməlum adlara qədər hamını saymışdı – Maqomayevdən başqa...

Beynəlmiləl Bakıda böyümüş və Babacanyanın mahnılarını ifa etmiş şəxs kimi erməni-Azərbaycan silahlı qarşıdurmasına necə baxırsınız sualına Maqomayevin cavabı belə olmuşdu: «Azərbaycan bunda günahkar deyil – vəssalam! Bizim respublikamızda həmişə çoxlu erməni yaşayıb, lakin buna görə heç bir incikliyimiz olmayıb – hamımız dost olmuşuq. Bizim həyatımızda azərbaycanlılarla ermənilərin sayı bərabər idi. Sinfimizdə dörd ya beş azərbaycanlı, beş erməni, bir o qədər də yəhudi oxuyurdu və bununla əlaqədar heç bir anlaşılmazlıq yaranmırdı. Bakı o qədər yaxşı, səmimi şəhər idi ki, belə şeylərdən danışmaq ədəbsizlik sayılırdı, buna cəhd göstərən isə dərhal ağzını yumurdular»

* * *

Erməni şair və yazıçıları Azərbaycan türkləri haqqında nə düşünürdülər? Bir tərəfdən həyat tərzi, düşüncə tərzi baxımından erməni və Azərbaycan türk xalqlarının yaxın olduğu vurğulanırdı. H. Tumanyan 1909-cu ildə yazdığı bir məqalədə hər xalqın gözəl cəhətləri var, onları bilmək lazımdır fikrini vurğulayırdı: "Məgər biz rus adamının mehrəbanlığı və ürək saflığı, gürcü qəlbinin səmimiliyi, azərbaycanlının cəngavərliyi ilə yaxşı tanışıqmı?". Lakin, qonşu xalqa mənfi düşüncə ilə baxış da mövcud idi: zaman keçdikcə, münafişələr artdıqca bu mənfiyyət daha çox gözə çarpırdı. Sovet

dövründə erməni ədəbiyyatında da xalqlar dostluğu tərənnüm olunurdu, lakin 60-cı illərdən başlayaraq ümumi anti-türk və get-gedə anti-Azərbaycan izləri görünməkdəydi.

Abbas Səhhət 1912-ci ildə işıq üzü görən “Məğrib günəşləri” adlı poetik tərcümələr kitabına gürcü və erməni şairlərindən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdi. Ermənilərin Azərbaycan türkcəsindən tərcümələri, xüsusilə folklorumuzdan tərcümələri isə daha əvvəl başlanmışdı. Azərbaycan türkcəsindən digər dillərə və digər dillərdən bu dilə tərcümə fəaliyyətinin müəyyən tarixi olsa da, bu iş məhz Sovet dövründə geniş vüsət aldı. Erməni dilindən Azərbaycan türkcəsinə və tərsinə müxtəlif janrlarda yazılmış ədəbiyyat - poeziya, nəsr, dram əsərləri, uşaq ədəbiyyatı tərcümə olunurdu. Çox yaxşı yadımdadır – məktəbdə 5-ci sinifdə oxuyanda Vaxtanq Ananyan`ın (1905-1980) “Sevan sahilində”, 6-cı sinifdə isə həmin müəllifin “Qaplan dərəsinin əsirləri” macəra kitablarını öz dilimizdə oxumuşdum, çox xoşuma gəlmişdi, digər şagird yoldaşlarıma da oxumalarını tövsiyə etmişdim.

Aleksandr Şirvanzadə`nin dərsinə qulaq asın

Şamaxılı erməni yazıçı Aleksandr Şirvanzadə (1858-1935) öz soyadı Movsesyan`ı 1880-ci ildə dəyişdirib, doğulduğu məkanı bildirən Azərbaycan-İransayağı Şirvanzadə ilə əvəz etmişdi (Cəlil Məmmədquluzadə demişkən, *bizim türk dilində -Şirvanoğlu İsgəndər*). Şirvanzadənin bir-birini sevən iki türk (Azərbaycanlı) gəncin – Əsəd və Fatmanın məhəllə savaşı nəticəsində yaşadığı faciəni təsvir edən əsəri əvvəlcə Azərbaycan türkcəsində, Tiflisdə nəşr olunan *Kəşkül* qəzetinin 83, 84-cü nömrələrində (1899) *Şamaxı zəndəganlığından qanlı bir roman* adı ilə, bir neçə ay sonra isə ermənicə *Ardzaqank* qəzetində dərc olunmuşdu. Əsəri türkcəyə kim tərcümə edib – müəllif, ya kim – məlum deyil (Həmid Qasımsadə. Aleksandr Şirvanzadə. “Gənclik”, Bakı. 1971, s. 41). Müəllifin ən populyar əsərlərindən biri olan *Xaos* romanı ilk əvvəl Azərbaycan türkcəsinə (1928-1929), sonra rusçaya (1930) və digər dillərə tərcümə olunmuşdu. *Namus* və digər əsərlərində çoxsaylı Azərbaycan sözləri və atalar sözü işlətməmişdi.

A. Şirvanzadə o dövr üçün haqlı olaraq “ayrı millətlər arasında birlik daha möhkəmdir, nəinki türklər arasında..., birliyi ziyalılar xalqa sirayət etdirməlidirlər” deyirdi. O, türklərin (azərbaycanlıların) yazı dilində yaranmış problemləri də şərh edirdi. *Kəşkül* qəzetinin türkcə nəşr olunduğunu, müəyyən təbəqələrin, xüsusilə mollaların ona lağ etdiyini, *fars və ərəb dilində yazın* deməyini yada salır, sonra bu qəzetin fars və türkcə çıxdığını, əksəriyyətin farsca başa düşmədiyini və qəzetin yenidən türkcəyə qayıtdığını qeyd edirdi.

Hovanes Tumanyan və A. Şirvanzadə 1905-ci il erməni-müsəlman davası əleyhinə çıxış edir, sülhə çağırırdılar. Şirvanzadəyə görə, “Bakı hadisəsini hər vəchlə milli nifrət və müsəlman fanatizmi ilə izah etməyə çalışan adamlar həqiqətə qarşı ağır cinayət edirlər”. O, həmin il *Luma* jurnalında dərc etdirdiyi “Daxili xülasə”də əvvəlki qonşuluq, dostluq həyatına qayıtmağa çağırmış: “Biz xristiancasına öz qonşularımızı bağışlayırıq, onlar da gərək bizi bağışlasınlar” və əlavə etmişdi: “erməni ailələrini müdafiə edən əksər türklərə eşq olsun” (Həmid Qasımsadə. s.84-85).

A.Şirvanzadə bu ağırlı dava haqqında *Санкт-Петербургские новости* qəzetində (№170) məqalə yazdı, barışığa çağırırdı. Rus mətbuatında Azərbaycan türklərini qınayan fikir və yazılar üstünlük təşkil edirdi; onlarla mübarizə aparın Əhməd bəy Ağayev A. Şirvanzadənin tərəfsiz və davanın kökünü axtaran yazısını hərəarətlə qarşıladı, “Erməni yazıçısı Şirvanzadəyə açıq məktub” yazdı (*Kaspi*, 28 iyul, 1905): “Bax, nəhayət, camaatın coşan ehtirasından, azğınlaşmış şovinistlərin böhtan və iftiralardan, öz səadətlerini başqalarının bədbəxtliyi üzərində quran siyasətbazların intriqalarından

qorxmayıb həqiqət sözünü deyən bir adam tapıldı". Əhməd bəy bu yazısında Şirvanzadənin məqaləsindən çox alıntı etmişdi, məsələn, "Təqsirkar, hər şeydən əvvəl, bizim kütlələrin cahilliyidir... Təqsir qismən müsəlman və erməni ziyalıları arasında həmrəyliyin olmamasıdır. Təqsirkar hər iki xalq arasında şifahi və mətbuat vasitəsilə nifaq salan şəxslərdir..." "İndi erməni və eləcə də müsəlman ziyalılarının bütün qüvvələri yalnız bir şeyə - davam edən kədərli hadisənin dayandırılmasına və ermənilərlə müsəlmanların əvvəlki səmimi münasibətlərinin bərpası üçün sərf edilməlidir".

A.Şirvanzadə yazıçı Qazaros Ağayana məktubunda (1906) millətlər arasında nifaq salan daşnak millətçiliyini səciyyələndirirdi: "Sən bilirsənmi daşnakların tənəzzülünün səbəbi nədir? Saxtakarlıq. Bu partiya və onun rəhbərləri iliklərinə qədər millətçidirlər, lakin, özlərini sosialistlər, inqilabçılar kimi qələmə verməkdən ötrü qabıqdan çıxırlar. Bu saxtakarlıqdır və onları məhv edir" (Həmid Qasımzadə. s. 88-89). Böyük yazıçı və barışıq carçısı 1918-ci ildə qızıqan qarşıdurmalara da eyni münasibət bildirmişdi, *Mşak* qəzetində dərc etdirdiyi "Yoxsa biz məhv olarıq" məqaləsində (1918, №163) yazırdı: "Qafqazın üç əsas millətinin heç biri qüvvətli və zəif deyildir. Yalnız hər üçünün ağılı zəifdir. Qoy bunu üç millətin bütün şovinistləri bilsinlər və hiss etsinlər, öz millətçi fəaliyyətlərinə son qoysunlar... Yoxsa biz də məhv olarıq, bizim ölkəmiz də". O, kiçik millətin digər bir milləti məhv etmək arzusunu gülünc sayırdı; bu "nəhəngin dava paltarını geymiş bir cırdana bənzəyir". Şirvanzadənin yazıçı təxəyyülündən çıxan bənzətmə də maraqlıdır: "Zaqafqaziya özünün üç əsas milləti ilə bir sacayağıya bənzəyir. Onun bir ayağını sındırırsanız, qazan üstündə dayana bilməz".

A. Şirvanzadə'nin erməni-türk (azərbaycanlı) münasibətlərinə aid sözləri və barışıq çağırışı bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq nəinki köhnəlməyib, hətta daha aktual olub!

Avetik İsaakyan`ın "Gündəliklər"i

Ermənilərin böyük şair, yazıçı və ictimai xadimi Avetik İsaakyan (1875-1957) daşnakçı olmuş, çox təəssüf ki, erməni məsələsi, Qarabağ və Cavax məsələlərini qızıqdıran fikirlər söyləmiş, türklərə nifrət və qisasçılığı təbliğ etmişdi. Onun *Cenevrə gündəliyi* (1916-1917) «Erməni məsələsi» nə həsr olunub. Və ölümündən sonra nəşr olunan (1977) "Gündəliklər" ("Дневники"; <http://national-idea.am/articles.php?id=323&l=R>) humanist yazıçının deyil, sanki, erməni məsələsində ermənilərdən başqa hamını günahkar çıxaran qatı millətçi qələmindən çıxmışdır. Onun deməyinə görə, bütün iri Avropa dövlətləri erməniləri satdılar, talenin öhdəsinə buraxdılar. Rusiya da eynilə, Atatürk Türkiyəsi ilə müttəfiq oldu. Öz qüvvəmizə əsaslanmalıyıq fikrinə gələn İsaakyan bu qüvvənin mahiyyətini də bəyan edir - əldə silah, hərbi yol...O, *bizim istədiklərimizi niyə bizə vermirsiniz* deyə gah Almaniya, gah İngiltərə, gah ABŞ və Fransa, gah Rusiyanı günahlandırır.

A.İsaakyan`ın *Gündəliklər*`indən (ruscaya tərcüməsindən) təəccüblü dərəcədə nifrətlə dolu bir neçə fikir və ifadələri alıntı edirəm. "Heç olmasa, bir türkü öldürən, yaxud öldürəcək hər bir erməniyə tanrı yar olur". "Xeyirxah türklə qəddar türk arasında fərq nədir? Xeyirxah türk atanı oğulun gözü qabağında öldürür. Qəddar türk oğulu atanın gözü qabağında öldürür". "Türklər şərəf və vicdanı olmayan, qaniçən, vəhşi, barbarlardır, insanabənzər adamyeyənlərdir". "İt dilənçi ilə barışmaz, türk də erməni ilə". "Tatarları (*Azərbaycan türklərini* -H.İ.) neftdən ötrü silahlandırdılar". "Hamı bizim əleyhimizədir". "Avropa quldur, cinayətkar, qana susamış yırtıcıdır".

O, ermənilərin (*əslində, münaqişəni, davanı qızıqdıran qatı millətçilərin* – H.İ.) nədə səhv etdiklərini də deyir: "Uşaq kimi sadələvhcəsinə inanırdılar ki, Avropa Ermənistanı azad edəcək, türkləri cəzalandıracaq". "Bu vədlərə inanan erməni xalqı müharibəyə qoşuldu, məğlubiyyətə uğradı və darmadağın edildi".

İsaakyan`ın o zamankı ermənilərin düşdüyü vəziyyəti şərh edən bəzi fikirləri, zənnimcə, bu günlə, cari vəziyyətlə də səsləşir: “Dindaşlarının vədlərinə inanan aldadılmış, əldən düşmüş, zəlil, tamarzı, epidemiyaların məhv etdiyi millət...”

Gözəl və təhlükəli tarix...

Millətlərarası münaqişə və savaşların ortaya çıxmasında tarixə əsaslanmaq, daha doğrusu, tarixi köməyə çağırmaq, tarixdən istifadə etmək böyük, çox zaman həlledici rol oynayır. Kim kimə zülm edib? Kim məzlumdur, kim zalım? Kim kimin haqqını yeyib? Kim kimə zülm etmək, kim kimi məhv etmək fikrindədir? Kim kimdən qisas almaq istəyir? Kim mədənidir, kim vəhşi? Bu ərazi kimindir? Bu ərazi kimin əcdadlarına məxsus olub? Kim bu yerlərə birinci gəlib? Münaqişə edən tərəflərin bu və bənzər suallara fərqli, əsasən biri o birinə zidd cavabları var. Bu cavabların əsasında tarix – iki xalqın münasibətləri tarixi dayanır. Hər tərəfin tarixə öz baxışı var. Hər tərəf özünə tarix düzəldib.

Bu necə olur? Tarix düzəltmək nədir? Məgər tarix elm deyilmi? Tarixin qanunları yoxdurmu? Vahid, obyektiv tarix yoxdurmu?

Kimliyimizi, mahiyyətimizi keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Keçmiş tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik; tarix keçmiş haqqında öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarix keçmişin düşüncədə bərpasıdır. Əlbəttə, keçmişin tam canlandırılması mümkün olan şey deyil. Tarix keçmiş haqqında “hekayələr”dən əmələ gəlir, tarixçilikdə mütləq gerçək yoxdur, tarixçilərin inandıqları və ya inandırmağa çalışdıqları gerçəklər var.

Tarix elmini qidalandıran ən güclü amil kollektiv kimlik axtarışıdır. Tarixsiz etnik, milli, dini, ideoloji və digər qrup kimlikləri yoxdur. Mən kiməm, haralıyam, hansı nəşildən, hansı qəbilədən, hansı xalqdanam? Damarlarımda hansı qan axır? Dinim, dilim, vətəndaşlığım, siyasi bağlılığım nədir? Mənimlə bir olan, həmdəm olan, həmdərd olan kimlərdir? Mən hansı ədəbiyyat, hansı musiqi, hansı mədəni mühitdə böyümüşəm, yetişmişəm? İnsan ünsiyyət deməkdir, təkbaşına insan olmur, insan bir mühitdə doğulur, bu və ya digər mühitdə yaşayır. Aristotel demişkən, insan siyasi canlıdır və ya ictimai heyvandır.

* * *

Tarix cürbəcür qaynaqlara və sənədlərə əsaslanaraq yazılır. İlk qaynaqlar dövrün şahidləri, yəni, salnaməçilər, tarixçilər, yazıçılar, səyyahlar, həmçinin dövlət idarələri tərəfindən hazırlanmış sənəd, gündəlik, məktub və digər yazılardan ibarətdir. Sonra ikinci və üçüncü əl qaynaqlar - tarixçilər, filosoflar, yazıçılar və başqaları tərəfindən yazılmış şərhələr, kitablar, məqalələr, ümumiləşdirmələr gəlir. İlk qaynaqlar az və natamam ola bilər, həmçinin, qaynaq müəllifinin şəxsiyyəti və qrup kimliyi (milliyyəti, dini, ideoloji baxışları, asılı olması) onun yazısına təsir edir: o, məlum olanlar arasından istəyinə uyğun olanı seçir.

Tarixyazmada subyektivlik varsa, onu subyektiv edən hansı amillərdir, tərəfgirliyin və saxtalaşdırmanın səbəbi nədir? Bir neçə əsas səbəb göstərmək mümkündür: a) qaynaqların yarımçıqlığı və kifayət etməməsi; b) müxtəlif qaynaqların verdiyi məlumatların bir-biri ilə düz gəlməməsi, hətta bir-birinə zidd olması; c) müəllifin fakt və hadisələri xidmət etdiyi hökmdarın və ya mənsub olduğu, yaxud xoşuna gələn xalqın, ölkənin, ideoloji qrupun xeyrinə və ya xoşuna gəlməyəninin ziyanına təhrif edə bilməsi: yəni, tarixi hadisələri əvvəlcədən qoyulmuş çərçivələr və qəliblər üçün yerləşdirmək istəyi; d) doğrunu yazmaqdan qorxmaq və ya yalan yazıb mükafat qazanmaq arzusu; e) dövrün və hadisələrin təbiətini, dərin səbəblərini yaxşı bilməmək...

Tarixçi daha çox yaşadığı zamanın düşüncəsi ilə hərəkət edir. O, ictimai sifarişə, kollektiv istəyə

cavab verib keçmiş dəyişdirməkdən, “düzəltməkdən” çəkinmir. Zaman dəyişdikcə yeni sifariş əmələ gəlir və ona uyğun tarix yazılır. Yaşadığı dövr və mühit tarixçinin əsərinə açıq və ya bilincaltında təsir göstərir. Tarixçi keçmiş bu günün tələblərinə uyğun şəkllə salır, yəni, keçmişə müdaxilə edir.

Tarix bir sənət əsəridir, yaradılır, inşa edilir. Tarixçilər kollektiv yaddaşın memarı rolu oynayırlar. Qədim dövrlərin tarixi daha çox manipulyasiya edilir, həm ilk qaynaqların az və qarışıq olması buna imkan yaradır, həm də tarixçilər və tarixdən istifadə edənlər hər vasitə ilə tarixi daha qədimlərə daşımaq, daha qədim millət şərəfinə nail olmaq uğrunda dava edirlər. Qələm və mürəkkəblə aparılan ilkin dava get-gedə qılınclı, top-tüfəngli savaşa dönür. Bir sıra xalqlar şumerlərlə qohum olduqlarını sübut etməyə çalışırlar, çoxu da sayca kiçik olanlar. Hətta Hind-Avropa dil qrupunda olan xalqın yapışqan/iltisəqi, aqlyutinativ dili olan Şumerlərlə dil qohumluğunu sübut etməyə çalışırlar. Nədən? Ən qədim və mədəni xalq statusuna nail olmaq və ya onu gücləndirmək üçün.

* * *

Millətçilik, patriotizm kimi hisslər tarixə marağı artırır, eyni zamanda onu ideoloji silaha çevirir. Tarix maraqlıdır, vacibdir, lakin, təhlükəli də ola bilər. Kollektiv kimlik, milli, dini, ideoloji kimliklər tarixi miflərin yaranmasına səbəb olur və millətlər, dinlər, ölkələr arasında gərginliyin artmasına, kin və nifrətə və hətta savaşa səbəb ola bilər. Tarixin hazırladığı və alovlandırdığı millətçilik duyğularının, ifrat dini hisslərin zilə qalxması özgələrin aşağılanmasına, başqalarına qarşı düşmənçiliyə gətirib çıxarır. Fransalı şair Paul Valéry (1871-1945) bir esse'sində (1931) bunu çox gözəl ifadə etmişdi: “Tarix idrak kimyasının icad etdiyi ən təhlükəli məhsuldur. Onun xassələri yaxşı məlumdur. O, xəyallar və sərxoşluq doğurur. O, insanları saxta xatirələrlə doldurur, onların reaksiyalarını şiddətləndirir, köhnə inciklikləri dərinləşdirir, onların dincliyini pozur və onların əzəmət sayıqlamalarını ya da yanlış təqib olunma hissini təşviq edir. O, bütöv millətləri kədərli, kibrli, dözülməz və lovğa edir”.

Tarixçi araşdırıb, ölçüb-biçib nəticədə gerçək olanları yazdığını iddia edir. Əldə edilən “gerçək” əslində tam gerçək olmayıb, tarixçilərin xüsusi yaratdığı bəzəkli əfsanəyə çevrilə bilər. Bunu böyük ərəb şairi Əbu-l-Üla əl-Müərri (973-1057) *əl-Luzumiyyət* adlanan şeirlər silsiləsində gözəl ifadə etmişdir: “hər xalqın öz yalanı, uydurması var, ancaq adamlar bunu müqəddəs hesab edib inanırlar.”

Düşmən obrazı tarix və siyasətdə böyük rol oynayır. Bu obrazın baş memarı tarixçidir. “Xarici düşmənlər bizi geri saldı” – bu, tarixyazmada və siyasətdə ən aparıcı ideyadır. Xalqın tarixi əsasən yadellilərin hücumlarına qarşı dayanmaq və ya onların əsarətindən qurtarmaq uğrunda mübarizə, qonşularla və uzaqdan gələn qəsbkarlarla savaqlar kimi yazılır. Düşmən obrazının və əbədi mübarizə ideyasının cazibədarlığı siyasi və hərbi tarixi sevdilir və populyarlaşdırır. Tarix dərsləkləri “ədalətli” və “ədalətsiz” savaqlar üzərində qurulur.

Tarix fəlsəfəsi və tarixin necə yazılması barədə əlavə məlumat üçün bax: Hamlet İsxanlı. Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır? “Xəzər Xəbər” № 284, 286-291, 2010; № 292-302, 2011.

Qafqaz və Azərbaycan haqqında

Qafqaz xalqlarının mürəkkəb tarixi var. Qafqaz tarix boyu bir tərəfdən digər tərəflərə hərəkət edən böyük hərbi yürüşlərin ayağı altında olmuş, böyük güclərin bir-birilə toqquşma meydanında yer almış, müxtəlif imperiyaların uzaq, uc əyalətinə çevrilmişdir. Qafqaz xalqları xronoloji olaraq Roma və Persiya arasında, Bizans və Persiya arasında, İslam xəlifəliyi, Bizans və Xəzərlər arasında, Səlcuqlar və Monqolların təsirində, Osmanlı və Səfəvilər arasında, Osmanlı, Qacarlar, əfşarlar və Rusiya

arasında qalmış, öz idarəetmə sistemlərini qurmuş, lakin, əksər hallarda böyük dövlətlərin vassalları olmuşlar. Qonşu xalqlar bir-birilə gediş-gəlişdə, ticarətdə, işbirliyində, həmçinin savaşa olmuşlar. Böyük güclər zəifləyəndə yerli idarəetmə güclənmiş, yerli dövlətlər arasında zaman-zaman münaqişə yaranmış, onlar bir-birilə savaşmış, böyüklük iddiasına qapılmış, gah o, gah bu qabağa çıxmışdır.

Demək olar ki, bütün xalqlar yer dəyişiblər – bəziləri daha qədimdə, daha tez, digərləri sonrakı, daha gec zamanlarda və bu köçlər müxtəlif səbəblərə görə baş verib. Yer dəyişənlər əvvəlki yerlərin həsrətini çəkiblər, o yerlər uzaqda qalsa da, əlçatmaz olsa da, o yerlərlə bağlı xatirələr yaşamışdır. Bu xatirələri yaradan şair, yazıçı, dilçi və tarixçilərdir, yeni dövrdə həmin xatirələrə bəzək-düzək vuranlara media da qoşulmuşdur. Xatirələri oxuyub vəcdə gələn və onları canlandıraraq böyük xəyallara qapılan da həmin sənət sahibləridir; bəzi siyasətçilər onlardan ilham və ideya alıb hərəkətə keçməyə çalışırlar.

Qafqaz xalqları, əsasən, azsaylı xalqlardır. Qafqazın ən çoxsaylı xalqı türklərdir – onların da mütləq çoxu Azərbaycan türkləridir. Qafqaz sıra dağlarının şimalında çox cürbəcür etnik qruplar, Qafqaz qrupuna daxil edilən dillər, həmçinin, türkdilli xalqlar yaşayırlar. Qafqaz sıra dağlarından cənubda da çox müxtəlif xalqlar məskən salmışlar, burada say və dövlətçilik baxımından üç xalq üstünlük təşkil etmişdir: azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər.

* * *

İndiki azərbaycanlılar orta əsrlərdə *türkmən*, *türk*, Rusiya dövründə *Qafqaz tatarları* kimi adlarla tanınan xalqın varisləridir. Əslində, qədimdə və orta əsrlərdə *Azərbaycan* indiki İranın şimal qərbində yerləşən, mərkəzi Təbriz şəhəri olan, Ərdəbil, Urmiyə, Marağa, Zəncan, Xoy, Maku kimi şəhər və əyalətləri əhatə edən ərazinin adı olmuşdur; bu gün də həmin yerin adı Azərbaycandır. İdarəetmədə ərazilər coğrafi adlar, o cümlədən *Azərbaycan*, eləcə də *Ərminiyyə* terminləri altında, adətən, daha geniş əraziləri nəzərdə tuturdular.

İran Azərbaycanında və Rusiyanın əlinə keçmiş Qafqazın mərkəzi və cənub-şərqində yaşayan xalq eyni dildə danışdığı üçün Azərbaycan kəlməsi Qafqaz türklərinə də tətbiq olunmağa başlanmışdı (müxtəlif təhriflərlə, məsələn, Aderbidjan kimi). Məsələn, böyük şərqşünas Mirzə Kazım bəy (1802-1870) 1851-ci ildə yazdığı “Dərbəndnamə”yə giriş”də *Dərbəndnamənin bütün siyahıları (mövcud əlyazma nüsxələri – H.İ.) aderbidjan dilində yazılmışdır*” (*Все эти списки написаны на азербиджанском языке*) deyir. O, 1939-cu ildə yazdığı “Общая грамматика турецко-татарского языка” kitabında *azəri* ləhcəsi, onun Şimal, yəni, Qafqaz və cənub, yəni, İran qolları olduğunu qeyd etmişdi. Kazan Universitetində çalışan Mirzə Kazım bəy tatar-türklərlə (tatarca danışanlar) Qafqaz və İranda məskunlaşmış türklər-azərbaycanlılar (aderbidjanca danışanlar) arasındakı fərqi vurğulamalı olurdu. Böyük türk mütəfəkkiri Fuad Köprülü yazır: “Türkcenin iki böyük edebi lehçəsi olan *Çağatay* və *Osmanlı* lehçələri yanında, Horasan`dan Anadolu`ya və Kafkasya`dan Bağdat`a kadar geniş bir sahədə XIV əsrdən beri hakim olup, kuvvetli bir edebi inkişaf göstərmiş bulunan üçüncü bir edebi lehce daha vardır ki, işte biz *azəri* istilahı ile bilhassa bunu kaydediyoruz” (Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü. Edebiyat Araşdırmaları 2. Akçağ, Ankara, 2004, s.26).

1918-ci ildə Qafqaz xalqları Birinci Dünya Savaşı bitməsi, Rusiyanın məğlub olması və orada inqilab baş verməsi nəticəsində öz dövlət müstəqilliklərini bəyan edərkən *Azərbaycan* sözü coğrafi ad və dil adından siyasi ad müstəvisinə çıxdı. Azərbaycan termini Şirvan, Şəki, Quba, Lənkəran, Gəncə, Qarabağ kimi bölgələri birləşdirən bir ad kimi qəbul olundu; Buna səbəb bir tərəfdən yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *Azərbaycan dili* ifadəsinin tətbiq olunması idisə, digər yandan adı çəkilən bölgələri

birdləşdirən, hamını bildiyi, qəbul etdiyi adın yoxluğu idi. Bu yolda *Şimali Azərbaycan* və *Cənubi Azərbaycan* terminləri yarandı. Əsasən coğrafi mənə daşıyan bu iki ad istər-istəməz siyasi mənə də qazandı. Azərbaycan coğrafi adı milliləşmiş, xüsusilə Sovet dövründə türk dili əvəzinə Azərbaycan dili, həmçinin doğru olmayan, çaşdırıcı *Azəri* sözü təbliğ olunmuşdur. S. Vurğun öz *Vaqif* pyesində Vaqif'in dili ilə belə deyir:

Azəri yurdunun oğluyam mən də
Az-az uydururam yeri gələndə.

Halbuki, o dövrdə nə Vaqif, nə də başqa kimsə *Azəri* sözü işlətməmişdi.

Qeyd. Azərbaycan əsilli İran millətçisi, dilçi, tarixçi və hüquqçu Əhməd Kəsrəvi`yə (1890-1946) görə qədim Pəhləvi dilinin bir qolu Azəri dili adlanmışdır. Və "Azəri və ya Azərbaycanın qədim dili" ("Azəri ya zəbanə-bastane-Azərbaycan", 1921) əsərində bundan ziddiyyətli və ciddi əsası olmayan nəticə çıxarmışdır: indiki azərbaycanlılar türk deyillər, həmin azərilərin varisləridirlər; onlar orta əsrlərdə türkləşmişlər. Fars dili və mədəniyyətinin hökm sürdüüyü İran içində, türklərin də farsca yazıb-yaratdığı İranda birdən-birə niyə farsdilli böyük bir xalq türkləşməli idi?! O dövrdə və elə indi də İranda türklərin farslaşma ehtimalı farsların türkləşmə ehtimalından qat-qat böyükdür. Sovet Azərbaycanında və Türkiyədə *Azəri* sözü sadəcə Azərbaycan türklərinin qısa adı kimi yayıldı və bu, ingiliscəyə və başqa dillərə də keçdi.

S. Vurğun 1936-cı ildə Moskvada Kreml sarayında Azərbaycan nümayəndələrinin qəbulunda "Rəhbərə salam" şeirini oxumuşdu. Deyilənə görə, bu şeirin ilk misrasında (Bakının sayrışan ulduzlarından / Çadrasız, boyasız türk qızlarından...) səslənən *türk* sözünə görə Stalin "türk nədir, siz azərbaycanlı deyilmisiniz?" demiş, S. Vurğun şeirdəki *türk qızları* ifadəsini *el qızları* ilə əvəz etmişdi.

Qeyd. Bu hadisə heç bir sənəddə və ya xatirədə öz əksini tapmayıb, şifahi şəkildə yayılıb.

Sovet ideologiyasının bu ideyası Azərbaycanı türk dünyasından ayırmaq, sanki, pantürkizmə imkan verməmək məqsədi güdüdü. Sovet kimlik siyasətinə görə hər Sovet respublikasının qonşu dövlətlərdən fərqli öz tarixi, öz mədəniyyəti var – hətta bu qonşular dil, din, mədəniyyət baxımından çox yaxın olsalar da. Bu, Azərbaycan SSR xalqının kimliyini Türk, ya İran kimliyi ilə qarışdırmamaq demək idi; tarixçi, dilçi, filosof, şair və yazıçı bu ideyanı müdafiə və təbliğ etməli idi. S. Vurğun`un sözləri bu ideyanın şüarına çevrildi:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?

Azərbaycanda tətbiq olunan latın əsaslı əlifba da Türkiyənin oxşar əlifbaya keçməsi ilə əlaqədar Sovet hökumətində narahatlıq yaratdı, bu səbəbdən 1939-cu ildə kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına keçildi. SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olması yenidən latın əsaslı əlifbaya qayıtmaq imkanı verdi.

Azərbaycan, türklər və dövlətçilik

Bəzi xarici mənbələrdə "azərbaycanlıların dövlətçilik ənənəsi zəifdir və ya yoxdur" fikrinə rast gəlinir. Erməni mediası və internet fəaliyyətində *azərbaycanlıların nə tarixi var, nə adı, nə dövləti olub,*

onlar yüz il əvvəl meydana çıxıblar kimi ifadələrə çox tez-tez rast gəlinir. Mühüm olan ad deyil, xalqdır. İndi azərbaycanlı dediyimiz xalqın əcdadları hun, suvar, xəzər, oğuz, türkmən, türk, tatar, hətta pers və sadəcə müsəlman kimi adlarla anılmışlar.

Qeyd. Bu adların varisləri arasında digər türk xalqları da var. Yəni, Qafqaza, xüsusilə onun cənub-şərq tərəfinə, İranın çox bölgələrinə və bəzi digər yaxın yerlərdə məskunlaşan hun, suvar, xəzər, oğuz, türkmənlər Azərbaycanlıların əcdadlarıdır. Osmanlı coğrafiyasında onlar Türkiyə türklərinin, Xəzər dənizinin şərq və şimalında isə digər türk xalqlarının əcdadlarına çevrilmişlər...

Qeyd. Hunlar və digər qədim türklərin Qafqaza gəlmələri barədə yazanlar arasında erməni qaynaqları xüsusi yer tutur.

Zaman keçdikcə bir xalqa aid ad, onun sığındığı, səcdə etdiyi din, yaşadığı ərazi, istifadə etdiyi yazı sistemi dəyişə bilər. Dəyişmələr birində az, digərində çox ola bilər. Türk xalqı və ya böyük və müxtəlif qollardan ibarət olduğuna görə *türk xalqları* deyilən insanlar zaman-zaman şamanizm, buddizm, xristianlıq, islam və iudaizmə səcdə etmişlər. Hazırda mütləq əksəriyyət islam dininə mənsubdur, amma buddist və xristian türklər də var. Türklər öz icadları olan və Orxon-Yenisey adı almış əlifbadan, daha sonra əsasən ərəb, kiril və latın əsaslı əlifbalardan istifadə etmişlər. Bu gün də müxtəlif ərazilərə yayılmış türklər həmin üç əlifbanı işlətməkdədirlər. Azərbaycan respublikasında latın, İranda ərəb (fars modifikasiyası ilə), Dağıstandakı azərbaycanlılar idə kiril əlifbasında oxuyub yazırlar.

Böyük axınlar, yürüşlər və köçlər nəticəsində türklər çox geniş ərazilərə yayılmışlar və bu genişlik onların müxtəlif, hətta bir-birilə savaşan dövlətlər içində yaşamalarına səbəb olmuşdur. Nəticədə onlar tarix və mədəniyyət baxımından fərqli yollar keçmişlər. Və bu fərqlər onların və yaratdıqları dövlətlərin fərqli adlar daşmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd. Dünyada suverenliyi şübhə doğurmayan, gərək ki, 190 dövlət mövcuddur. Adlarına görə bu dövlətləri iki hissəyə ayırmaq olar: 1) Dövlətin adı xalqın adı (və çox zaman o dövlətin rəsmi dili) ilə bağlıdır və 2) Dövlətin adı xalqın və dilin adı ilə bağlı deyil və ya qismən bağlıdır. Birinci qrupa aid misallar: Rusiya, Çin, Almaniya, Fransa, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan və s. İkinci qrupa aid misallar: ABŞ (USA), Birləşmiş Krallıq (UK), Kanada, İran, Misir, İsrail, Pakistan, Argentina, Braziliya, İsveçrə, Cənubi Afrika Respublikası və s. Azərbaycan Respublikası hansı qrupa aiddir? *Azərbaycanlılar* və *Azərbaycan dili* kəlmələri Azərbaycanın birinci qrupa daxil olduğunu deyir. Xalq olaraq *Türk* və ya *Azərbaycan türkləri*, dil olaraq *Türkcə* və ya *Azərbaycan türkcəsi* qəbul edilsə, Azərbaycanı ikinci qrupda görmək olar.

Ümumiyyətlə, bütün qədim tarixlər kimi ən qədim türk tarixi də dumanlıdır, aydın deyil. Minillərlə Çinin şimalında məskən salmış, Çinlə ticarət edən və savaşan xalqların hansı türkdilli, hansı monqoldilli və ya hansıların digər dillərdə danışdıqları yaxşı məlum deyil. Böyük imperiya qurmuş və əsrlərlə Çinlə savaşmış hunlar`ın və ya hunnular`ın (və ya syunnular`ın) ən azı bir hissəsinin türkdilli olduğu güman edilir. Hunlar`dan bir qədər sonrakı dövrə, 4-cü əsrə aid edilən kiçik yazı - şeir parçası qalmışdır, o yazının türkcə olduğu şübhə doğurmur. Çin qaynaqlarında hunları türklərin əcdadı sayan məlumatlara rast gəlinir.

Avropaya axın edən hunların (Qərb hunları`nın), məşhur sərkərdə Attila`nın başçılıq etdiyi hunların ən azı bir hissəsinin türk olduğu qəbul olunmuşdur (hun dövləti və ordusu içində başqa xalqların olması da təbii görünür). Hun dövləti dağılanda onların yerində qalan türkdilli xalqlar məlumdur. Hunlar`ın, həmçinin xəzərlər, bulqarlar, sabirlər və digər türklərin Qafqaza daxil

olmaları haqqında Roma, erməni və Bizans qaynaqları məlumat verir. Bizans tarixçisi Menander və ərəb tarixçisi Təbəri`yə görə Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirvan 6-cı əsrdə 10 min suvar türklərini Albaniyada, Kür və Araz çayları arasında yerləşdirdi; bu say doğrudursa, etnik mənşərəyə ciddi təsir göstərməli idi... Ümumiyyətlə, tarix türklərin Uzaq Şərqdə, indiki Çinin şimalı-şərqində, indiki Monqolustan və indiki Rusiyanın cənub-şərqini təşkil edən ərazilərdə yaşadıklarını və oradan sanki arasıkəsilməz dalğalar şəklində Qərbdə doğru hərəkət etdiklərini deyir.

* * *

Türklər Avrasiyanın cənubu və bir qədər də mərkəzinə yayıldılar. 751-ci il ərəb ordusu ilə Çin ordusunun Talas savaşında (Orta Asiyada Talas çayı yaxınlığında) birincinin qalib gəlməsi Orta Asiyanın islamlaşmasına və türkləşməsinə təkan verdi. Bu savaşda hər iki tərəfdə türklər vardı, Çin ordusundakı karluk türklər müsəlman ordusu ilə savaşmaq istəmədi (mümkündür ki, müsəlman ordusundakı türklərə görə?) və bu, savaşın taleyini həll etdi. Türklər Orta Asiyada məskən saldılar və yenə də indiki Rusiyanın cənub və mərkəz bölgələri, həmçinin Şərqi Avropa tərəfə üz tutdular. Sonrakı türk axınları İrana və ərəb xəlifəliyinə yayılmış, həmçinin Qafqazda, əsasən onun şərq və cənub hissəsində güclənmişdir. Bizansı sıxışdıran türklər Anadolunu fəth etmiş və Balkanlara doğru irəliləmişlər. Nəticədə, coğrafi, siyasi və mədəni cəhətdən fərqlənən, eyni zamanda yan-yanaşı yerləşən türk xalqları - Sibir türkləri, Orta Asiya türkləri, Azərbaycan türkləri, Osmanlı türkləri və əsasən indiki Rusiya ərazilərində məskunlaşmış müxtəlif şimal türkləri çoxsaylı böyük və kiçik dövlətlər, çoxsaylı güclü imperiyalar qurmuşlar. Qədim dövrdə türklər müəyyən istisnalarla tarix kitabları yazmayıblar, bu işə orta əsrlərdə baş qoşmağa başlayıblar. Türkçülər arasında belə bir ifadə mövcuddur: türklər tarix kitabı yazmır, onlar tarixin özünü yaradırlar...

Yuxarıda deyildiyi kimi, Qafqaza türklərin ilk axınları şimaldan olub. İkinci böyük axın isə səlcuqların İrani tutub, cənubdan Qafqaza daxil olmalarıdır. Belə hesab olunur ki, Səlcuqlar bür müddət arası kəsilmədən, dinc və ya savaş yolu ilə Qafqazda yerləşmiş, Qafqazda türklərin artmasında həlledici rol oynamışlar. Onlar Kiçik Asiyaya, Anadoluya da getmiş, onun böyük hissəsini fəth etmişlər. Həm Azərbaycan, həm Türkiyə türkləri Səlcuqların varisidirlər. Qafqazda səlcuq bəylərinin, atabəylərin yaratdığı dövlətlər olmuşdur; bunlar Azərbaycan türklərinin qurduğu dövlətlərdir. Əlbəttə, bu dövlətlərin əhali tərkibində get-gedə müsəlmanlar sayca üstünlük təşkil etmişlər. Müsəlmanların bir hissəsi türklər deyil, qədimdə alban adlandırılmış xalqların nümayəndələri idi. Onların bəziləri mümkündür ki, türk mühitində assimile olunmuş, digər hissəsi isə öz dil və adətlərini qoruyub saxlamışlar.

Sovet vaxtı *azərbaycanlılar* və indi yenə *azərbaycanlılar* və həmçinin, *Azərbaycan türkləri* adlandırılan xalqa orta əsrlərdə türk və ya türkmən demişlər. Bir çox dilçilərin, o cümlədən, almaniyalı Gerhard Doerfer`in (1920-2003) dediyi kimi, orta əsrlərdə Osmanlı türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi çox az fərqlənmişlər. Hər halda 13-cü əsrdə Azərbaycan türkcəsində yazılmış şeirlər məlumdur. Yeri düşmüşkən, onlardan iki şeirin müəllifi ermənidir – Bluz Hovannes Yerzinkasi (Əkbər Yerevanlı. s. 264-265). Biri "Tanqrim anası Məriəm" rədifli beş bəndli şeirdir, ikincisi isə molla qızının gavur oğluna münasibətinə aid bir bəndlik şeirdir:

Yeri, yeri, gavur oğlu
Götür bizdən mühəl sözü
Sən Hovannes keşiş oğlu
Ben müsürman molla qızı.

Qeyd. Ərəbcədən gələn *mühəl* = *mülhal* = *məhal* sözünün mənası *çox çətin, qeyri-mümkün* deməkdir.

* * *

Qaraqoyunlu (1374-1468) və Ağqoyunlu (1378-1501) türkmənlər Azərbaycan türklərinin birbaşa əcdadları sayılırlar; onlar geniş əraziləri əhatə edən dövlətlər qurmuşlar. Məşhur Uzun Hasan (1423-1478) Azərbaycan tarixində görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə kimi mühüm yer tutur. Qaraqoyunlu Cahan şah (1387-1467) *Həqiqi* ləqəbi ilə yazan Azərbaycan şairidir (Azərbaycan türkcəsi dediyimiz dildə yazan şairdir). Ağqoyunlu Uzun Hasan`ın oğlu Sultan Yaqub (? – 1490) Azərbaycan türkcəsində yazılmış şeirlər müəllifidir. Yaqub dövründə baş vermiş və erməni təbəənin qorunması ilə bağlı bir hadisəni yada salmaq, zənnimcə, yerinə düşür. 1486-cı ildə “Təbrizdə həddən çox hirsli gənc bir türkmən əsgəri cihad adına islam`ı qəbul etmək istəməyən zəngin bir erməni taciri öldürmüşdü. Hadisəni araşdırıb əsgəri edam edən Yaqub`un adamları onun kəlləsini erməni camaatına təslim etdilər. Ermənilər öz məhəllələrində kəlləylə top oynamağa başladılar” (John E. Woods. *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 245*).

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) İraqda, türkmənlər içində doğulmuş, orada da dünyasını dəyişmişdir. Mən orta məktəbdə oxuyanda Azərbaycan türkcəsində gözəl şeirlər yazmış Şah İsmayıl Xətai (1487-1524) adında şairin yaradıcılığını öyrənirdik. O, tarixə, əsasən, Səfəvilər dövlətini qurmuş dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur (Şah İsmayıl Uzun Hasanın nəvəsidir; İsmayılın anası Uzun Hasan`ın qızıdır). Səfəvilər böyük imperiya qurmağa nail oldular (1501-1736); Azərbaycan türklərinin qurduğu bu dövlət İrani, Qafqazı və İranətrafı əraziləri əhatə edən böyük imperiyaya çevrildi. O dövrdə Təbriz, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan əsas Azərbaycan şəhərləri və inzibati mərkəzlər idi. Orta əsrlər Azərbaycan tarixi və mədəniyyətində hakimiyyəti əsasən Qafqazın şərq hissəsinə yayılmış Şirvanşahlar dövləti də xüsusi yer tutur. Səfəvilərdən sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah Əfşar (1688-1747) sürətli fəthlərlə mərkəzi İran olan dövlətin sərhədlərini genişləndirdi. Nadir şahın ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, savaqlar dövrü gəldi və nəhayət, hakimiyyəti yenə Azərbaycan türkləri – Qacarlar (1796-1925) ələ keçirdilər.

Bu dövlətlərdə yazı dili əsasən farsca olsa da, danışıqda türkcə daha geniş yayılmışdı. Britaniya əsilli iranşünas tarixçi John R. Perry`yə görə, “Danışıq türk dili İranın bütün təbəqələrində ümumiyyətlə dili (*lingua franca*) kimi geniş qəbul olunmuşdu... Teymurilər dövründən üzə bəri Səfəvilərdən Qacar zamanına və bu günə qədər xaricdən quru yolla İrana gələn səyyahların istə-istəməz düşdükləri iqtisadi və ictimai tarixin qəribəliklərinə görə həm coğrafi, həm də sosioloji dəhlizlərdə farscadan daha çox türkcə eşidirdilər”. Avropalı səyyahların dediyinə görə “Farslar Türkcəni fəal surətdə öyrənmişlər, ... Persiyada tanınmış adamın Türkcəyə laqeydliyi, demək olar ki, ayıbdır” (*Safavid Persia. Edited by Charles Melville. B. Taurus & Co Ltd, London-New York, 1996, p. 278*).

Göründüyü kimi, 1000 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan türkləri Azərbaycan, İran və onların ətrafındakı torpaqları əhatə edən dövlətlər qurmuşlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövlətlərdə saray və ordu əsasən Azərbaycan türklərinin əlində olsa da, danışıq dili kimi türkcə geniş yayılsa da, hakim yazı dili, bəzi istisnalarla (məsələn, Şah İsmayıl), fars dili olmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixi bir tərəfdən türk xalqları tarixinin tərkib hissəsidir, digər yandan isə Azərbaycan tarixini İran tarixi ilə bağlı öyrənmək lazım gəlir. Azərbaycan tarixi, həmçinin, Osmanlı tarixi, erməni, gürcü, Şimali Qafqaz xalqları və Rus xalqının, yəni, bütün qonşu xalqların tarixi ilə sıx bağlı şəkildə öyrənilməlidir.

(*Ardı gələn nömrədə*)